

УДК 94 (477) “09”–057.371 княгиня Ольга : 338.24.021.8 : 316.343

ЕВОЛЮЦІЯ РАННЬОДЕРЖАВНОГО ІНСТИТУТУ РУСЬКОГО ПОЛЮДДЯ В ПЕРІОД РЕФОРМ КНЯГИНИ ОЛЬГИ: ТРАКТУВАННЯ ЛІТОПИСНИХ ПОВІДОМЛЕНЬ

Назарій ЗУБАШЕВСЬКИЙ

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра історії середніх віків та візантиністики
вул. Університетська 1, Львів 79000, Україна

Еволюційні та, водночас, цілеспрямовані системні зміни, які зазнав ранньодержавний інститут полюддя в Русі середини X ст. і які призвели до формування функціонуючої податкової системи, були пов'язані з проведенням реформ руської княгині Ольги. Останні поклали початок зародженню прошарку служилих людей – тіунів, котрі склали основу князівської адміністрації в Ранньому середньовіччі. Хоча спроби вноормувати полюддя здійснювалися в процесі формування державної території київськими князями Олегом та Ігорем, попередниками Ольги, остаточна трансформація цього інституту відбулася саме завдяки енергії й радикалізму княгині. В результаті ритуальний зв'язок правителя з підданими, який символізувало полюддя – добровільний дар-приношення, перейшов в іншу площину в рамках моделі взаємодії “князь / влада – індивід / соціум” у Руській державі середини X ст.

Ключові слова: Русь середини X ст., княгиня Ольга, полюддя, данина, устав, погост.

Дослідники, які займаються проблемами ранньої історії країн Центрально-Східної Європи, особливу увагу присвячують формуванню в них ранньодержавних інститутів та груп служилого населення, на які опиралися правителі. До ключових питань такого характеру в історії Русі належить реорганізація княгинею Ольгою системи і функцій руського полюддя з метою створення дієвої податкової системи. Дана проблема (як в цілому, так і окремими своїми аспектами) привертала увагу багатьох поколінь науковців¹, однак в історіографії

¹ Багалій Д. І. Нарис історії України: Доба натурального господарства. Київ, 1994. С. 191, 209–210; Богданов А. П. Княгиня Ольга // Вопросы истории. Москва, 2005. № 2. С. 66–67; Брайчевський М. Ю. Про початкову форму феодалної експлуатації в Київській Русі // Вісник Академії Наук УРСР. Київ, 1959. № 4. С. 64–65; Вернадский Г. В. Киевская Русь / Пер. с англ. Е. П. Беренштейна, Б. Л. Губмана, О. В. Строгановой; под ред. Б. А. Николаева. Тверь; Москва, 2004. С. 47–48; Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – кінець XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. Львів, 2000. С. 387, 505; Його жс. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква, 2006. С. 216–217; Гагемейстер Ю. А. Розыскания о финансах Древней России. Санкт-Петербург, 1833. С. 13–16, 18–22; Головка О. Б. Хазарія і печеніги в процесі становлення державності у слов'ян Східної Європи (VI–XI ст.) //

так звані реформи княгині Ольги розглядались переважно крізь призму данницьких відносин, або дослідники не проводили чіткого розмежування інститутів данництва і полюддя. На нашу думку, “реформаторську” діяльність княгині слід досліджувати в контексті еволюційних змін інституту руського

Хазарский альманах. Киев; Харьков; Москва, 2004. Т. 2. С. 27; Горемыкина В. И. К проблеме истории докапиталистических обществ (На материале Древней Руси). Минск, 1970. С. 39; Греков Б. Д. Киевская Русь. Ленинград, 1953. С. 134, 302–303; Его же. Киевская Русь. Москва, 2006. С. 124, 141, 183, 374–376; Грушевський М. Історія України-Руси. Київ, 1994. Т. I: До початку XI віка. С. 457–458; Данилевский И. Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв). Курс лекций: Учебное пособие для студентов вузов. Москва, 1998. С. 154; Довженко В., Брайчевский М. О времени сложения феодализма в Древней Руси // Вопросы истории. 1950. № 8. С. 63, 68; Думин С. В., Турилов А. А. “Откуда есть пошла Русская земля?” // История отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории России IX – начала XX в. / Составитель С. В. Мироненко. Москва, 1991. С. 30; Дьяконов М. Очерки общественного и государственного строя Древней Руси. Санкт-Петербург, 1912. С. 184; Залевская Н. И. К вопросу о возникновении погостов на Верхней Луге // Северная Русь и ее соседи в эпоху раннего средневековья. Межвузовский сборник / Отв. ред. А. Д. Столяр. Ленинград, 1982. С. 53–54; Котляр Н. Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. Киев, 1986. С. 99–101; Його ж. Історія України в особах. Давньоруська держава. Київ, 1996. С. 49–50; Його ж. Перші давньокіївські князі. Княгиня Ольга // Історія України. Київ, 1997. № 2. С. 3; Мавродин В. В. Образование Древнерусского государства. Ленинград, 1945. С. 250–252; Его же. Социально-политический строй // История культуры Древней Руси. Домонгольский период / Под. ред. Н. Н. Воронина, М. К. Каргера. Москва; Ленинград, 1951. Т. II: Общественный строй и духовная культура. С. 14–15; Моця О. Про відмінності давньоруської півночі від півдня // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Київ, 2004. Вип. 4. С. 97–98; Насонов А. Н. “Русская земля” и образование территории древнерусского государства. Историко-географическое исследование. Москва, 1951. С. 96, 76; Петрухин В. Я. Начало этнокультурной истории Руси IX–XI веков. Москва, 1995. С. 151, 156–160; Петрухин В. Я., Раевский Д. С. Очерки истории народов России в древности и раннем средневековье. Москва, 2004. С. 315–317; Писаренко Ю. Г. Князівські лови в традиційній свідомості давньоруського суспільства // Український історичний журнал. Київ, 1993. № 7–8. С. 44; Прошин Г. Второе крещение. “Архонтиса русов” // Как была крещена Русь. Москва, 1989. С. 82–83; Пушкарева Н. Л. Женщины Древней Руси. Москва, 1989. С. 14–15; Рапов О. М. Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в. Москва, 1977. С. 27; Ричка В. М. Церква в системі економічних відносин давньоруського суспільства // Запровадження християнства на Русі. Історичні нариси / Відп. ред. Ю. Ю. Кондуфор. Київ, 1988. С. 97; Його ж. Київська Русь: проблеми, пошуки, інтерпретації // Український історичний журнал. 2001. № 2. С. 27; Його ж. Княгиня Ольга. Київ, 2004. С. 135–143; Романов Б. А. Изыскания о русском сельском поселении эпохи феодализма (По поводу работ Н. Н. Воронина и С. Б. Веселовского) // Вопросы экономики и классовых отношений в Русском государстве XII–XVII вв. / Отв. ред. И. И. Смирнов. Москва; Ленинград, 1960. С. 335–337, 341–343; Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. Москва, 1982. С. 363–367; Его же. Мир истории. Начальные века русской истории. Москва, 1984. С. 105–110; Его же. Смерды // История СССР. Москва, 1979. № 2. С. 39–49; Свердлов М. Б. Из истории системы налогообложения в Древней Руси // Восточная Европа в древности и в средневековье / Отв. ред. Л. В. Черепнин. Москва, 1978. С. 146; Его же. Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII вв. Санкт-Петербург, 2003. С. 182–196; Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. Киев, 1987. С. 42; Его же. Город и сельскохозяйственная округа на Руси в IX–XIII вв. // Древние славяне и Киевская Русь. Сборник научных трудов / Отв. ред. П. П. Толочко. Киев, 1989. С. 118; Його ж. Київська Русь. Київ, 1999. С. 163; Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. Київ, 1998 [Україна крізь віки. Т. 4]. С. 79–81; Фроянов И. Я. Киевская

полюддя – як елементу моделі “влада – індивід / руський соціум”, що в її рамках розвивалися взаємовідносини князя і підданих у Руській державі Х ст.

Новизна реформ Ольги, їх необхідність і, до певної міри, обумовленість є безсумнівними, недаремно вони привернули особливу увагу літописця. Проте реформи стосувалися ранньодержавного інституту полюддя, а не данництва – ці два інститути чітко розмежовувалися. Якби йшлося саме про останнє, то літописні повідомлення містили б принаймні якісь свідчення про практичні наслідки реформ у період після смерті княгині. Але основні риси інституту данництва за княжіння Святослава, на наш погляд, мало чим змінюються. Очевидною видається необхідність розгляду реформаторської діяльності княгині крізь призму послідовних змін у структурі та функціях руського полюддя. Як слушно зауважив Леонтій Войтович, Ольга зайнялась державною реформою оподаткування. Вирушивши в чергове “полюддя”, княгиня

замінила систему збору державної данини на строго регламентований державний податок: “*устанавлиючи уставы и уроки*”; з часу її реформ замість “полюддя” з об’їздом княжої дружини, яку треба було кормити і утримувати, збір данини-податку покладался на спеціальних чиновників – тіунів, визначалися і місця збору – погости.

З точки зору дослідника, “для широких кіл податного населення ці реформи були полегшенням, так як наперед був відомий розмір платежів і надлишковий продукт, що служило стимулом для розвитку господарства”².

Незважаючи на усталеність кола писемних джерел з ранньої історії Русі, основне місце серед яких посідають літописи, неоднозначність (а часто й амбівалентність) вміщених у них повідомлень дозволяє історикові по-новому інтерпретувати інформацію вже залучених до наукового обігу джерел, у тому числі й таку, що з тих чи інших причин опинилася поза увагою попередніх поколінь дослідників. Відтак для з’ясування передумов, причин, сутності і значення проведених княгинею Ольгою реформ розглянемо свідчення про них

Русь: Очерки социально-экономической истории. Ленинград, 1974. С. 114–116; *Его же*. Киевская Русь: Очерки социально-экономической истории // Фроянов И. Я. Начала русской истории. Избранное / Отв. ред. Ю. Г. Алексеев. Москва, 2001. С. 439–440; *Его же*. Древняя Русь. Опыт исследования истории социальной и политической борьбы / Под ред. А. Я. Дегтярева. Москва; Санкт-Петербург, 1995. С. 75–82; *Его же*. Рабство и данничество у восточных славян (VI–X вв.) / Под ред. А. Я. Дегтярева. Санкт-Петербург, 1996. С. 393–435; *Его же*. Киевская Русь: Очерки отечественной историографии // Фроянов И. Я. Начала русской истории... С. 167–169, 177, 508, 697; *Черепнин Л. В.* Общественно-политические отношения в древней Руси и Русская Правда // Новосельцев А. П., Пашуто В. Т., Черепнин Л. В., Шушарин В. П., Щапов Я. Н. Древнерусское государство и его международное значение. Москва, 1965. С. 146–152; *Его же*. Русь. Спорные вопросы истории феодальной земельной собственности в IX–XV вв. // Новосельцев А. П., Пашуто В. Т., Черепнин Л. В. Пути развития феодализма (Закавказье, Средняя Азия, Русь, Прибалтика). Москва, 1972. С. 152–153; *Юшков С. В.* Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. Київ, 1992. С. 118; *Его же*. Общественно-политический строй и право Киевского государства. Москва, 1949. С. 113–114, 286, 386.

² *Войтович Л.* Княжа доба на Русі... С. 217.

у Лаврентіївському³, Іпатіївському⁴, першому Новгородському літописах⁵ і Літописцях Переяславля Суздальського⁶ й Архангелогородському (Устюжському літописному зведенні)⁷, звернувши особливу увагу на різночитання в них (у таблиці підкресленням і сірим тлом виділяємо ключові та відмінні моменти).

Інформацію про діяльність київської княгині в наведених літописних фрагментах умовно можна поділити на кілька “тематичних блоків”, таким чином виокремлюючи основні напрями її політики. Перший з них, безумовно, стосується способів, якими Ольга помстилася древлянам за вбивство свого чоловіка (засипання землею живцем першого древлянського посольства, спалення в лазні другого, розправа з древлянами під час тризни по Ігорю, спалення древлянської столиці Іскоростеня)⁸, та **установчої діяльності княгині в древлянських землях**. На користь історичності цих літописних повідомлень свідчить точність, з якою літописцем окреслено чисельність древлянських посольств, знищених київською княгинею: “лучших мужів” (“лучшие мужи числомъ к̅ [20]”⁹); “мужів нарочитих” (“мужа нарочиты”, “лучшие мужи иже

³ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). Москва, 1997. Т. 1: Лаврентьевская летопись. Стб. 59–60.

⁴ Там же. Москва, 1998. Т. 2: Ипатьевская летопись. Стб. 48–49. Див. також: Повесть временных лет / Перевод Д. С. Лихачева // Повести Древней Руси. Москва, 2002. С. 90; Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. Київ, 1989. С. 35.

⁵ Новгородская первая летопись младшего извода // ПСРЛ. Москва, 2000. Т. 3: Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. С. 113; Новгородская первая летопись младшего извода // Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. А. Н. Насонова. Москва; Ленинград, 1950. С. 113.

⁶ Лѣтописецъ Переяславля-Суздальскаго, составленный въ началѣ XIII вѣка (между 1214 и 1219 годовъ) / Изданъ К. М. Оболенскимъ. Москва, 1851. С. 12–13.

⁷ ПСРЛ. Ленинград, 1982. Т. 37: Устюжские и вологодские летописи XVI–XVIII вв. С. 59.

⁸ Див.: Там же. Т. 1. Стб. 55–59; Т. 2. Стб. 43–48; Т. 3. С. 110–113; Лѣтописецъ Переяславля-Суздальскаго... С. 10–12; ПСРЛ. Т. 37. С. 19–20, 58–59. Літописні повідомлення про помсту Ольги древлянам дослідники намагались інтерпретувати як: “подробиці”, безсумнівно взяті з народної казки (Карамзин Н. М. История государства Российского. Москва, 2003. Кн. I: тома I–IV. С. 98); народні перекази, привнесені до літопису (Соловьев С. М. Сочинения. Москва, 1988. Кн. I: История России с древнейших времен. Тома 1–2. С. 145); пронизаний духом епічних сказань розділ літопису, що відображає не історичну реальність, а бажану форму билини-повчання, тоді як самим формам помсти, що відтворюють тодішні поховальні обряди, Ольга надала державно-ритуальний характер (Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества... С. 360–362; Его же. Мир истории... С. 102–104); реальні події (вбивства древлян), що в народному переказі набули легендарного забарвлення, пов’язаного з фазами похоронного обряду (Котляр Н. Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. С. 91–95); прагнення автора “Повісті временних літ” видати ритуальне жертвопринесення за помсту (Фроянов И. Я. Древняя Русь... С. 60–75); літописні оповіді, в яких поєднались християнська та язичницька міфології, зокрема елементи весільного й похоронного обрядів (Ричка В. Княгиня Ольга. С. 107–135). Л. Войтович з цього приводу зазначає, що “у всіх епізодах розповіді немає нічого легендарного, окрім хіба подробиць захоплення Іскоростеня”. Останній близько 947 року було здобуто й спалено, про що свідчать археологічні джерела (Войтович Л. Княжа доба на Русі... С. 216).

⁹ ПСРЛ. Т. 1. Стб. 55; Т. 2. Стб. 43; Т. 3. С. 110. Згідно з Воронцовським списком – “лучшии мужи числомъ 15” (Извлечения из Воронцовского списка // ПСРЛ. Т. 3. С. 436), за Літописцем

Таблиця

Лаврентіівський літопис	Іпатівський літопис	Новгородський перший літопис	Літописець Переяслава Суздальського	Архангелогородський літописець
<p>... вза градь и пожьж^с и · старѣишины же града изънима · и прочаа люди швѣхъ изби · а другиа работѣ предасть мужем · своимъ · а прокъ и^х [о]стави платити дань · и възложиша на на дань тяжьку · в · части дани идета Киеву а третьяа Вышегороду к Ользѣ · бѣ бо Вышегородъ градъ Вользинъ · и иде Вольга по Дервьстѣи земли съ снмъ своимъ и съ дружиною</p> <p>оуставляющи оуставы · и оуроки · [и] суть становища ея · и ловища · и приде въ градъ свои Киевъ · с снмъ своимъ Стославомъ · пребывши лѣто едино.</p> <p>В лѣ^т · ж̄с̄ · ӯ · не̄ · [947] Иде Вольга Новугороду · и оустави по Мьстѣ повосты и дани · и по Лузѣ шброки и дани</p> <p>[и] ловища · ея суть по всеи земли · знаманья и мѣста и повосты ·</p> <p>и сани ея стоятъ въ Плесковѣ и до сего дне · и по Днѣпру перевѣсища и по Деснѣ · и есть село ея Вльжичи и доселе ·</p> <p>и израдив^ши възратиса къ снѹ своему Киеву · и пребываше съ нимъ въ любви ·</p>	<p>... и тако вза городъ и пожьже и · старѣишины же города · ижъже · и прочаа люди · швѣхъ изби · а другиа работѣ преда мужем^и своимъ · а прокъ встави ихъ платити дань · и възложи на на дань тяжьку · и двѣ частіи идета Киеву · а третьяа Вышегороду къ Вльзѣ · бѣ бо Вльжинъ горо^д · и иде Влга по Деревьской земли · съ сномъ своимъ и дружиною своєю ·</p> <p>оуставляющи оуставы · и оуроки · и суть становища ея · и ловища ея · и приде в городъ свои Киевъ · с сномъ своимъ Стославо^м · пребывши лѣ^т · едино ·</p> <p>В лѣ^т · ж̄с̄ · ӯ · не̄ · [947] Иде Влга к Новугороду · и оустави по Мьстѣ · погосты и погузѣ · шброки · и ловища ея суть по всеи земли · и знаменія и мѣста и погосты ·</p> <p>и сани ея стоятъ въ Плесковѣ и до сего дни · и по Днѣпру перевѣсища · и по Деснѣ · и есть село ея Вльжичи и до сего дни ·</p> <p>израдивши възратиса къ снѹ своему в Киевѣ · и пребываше с нимъ въ любви ·</p>	<p>И побѣдиша Древяны;</p> <p>и възложиша на них дань тяжьку, и двѣ части дани Киеву идет, а третьяа Вышегороду ко Ользѣ: бѣ бо Вышегород Олгинъ град. И иде Олга по Деревьстѣи землѣ съ сыномъ своимъ и с дружиною своєю,</p> <p>устанавлиющи уставы и уроки; и суть становища ея и ловища.</p> <p>И приде въ свои град Киевъ съ сыномъ своимъ Святославомъ, и пребывши лѣто едино.</p> <p>В лѣто 6455 [947]. Иде Олга к Новугороду, и устави по Мьстѣ погосты и дань;</p> <p>и ловища ея суть по всеи земли, и знамение и мѣста по всеи земли, и погосты; а санки ея стоятъ во Пьсковѣ и до сего дни; по Днѣпру перевѣсища и села, и по Деснѣ есть село ея и доселѣ.</p> <p>И възратиса къ сыну своему Киеву, и пребываше с нимъ въ любви.</p>	<p>... и вза ихъ и гра^д съжже, старѣишины ижже, а прокъ развѣде, а иныхъ посѣче, а иныхъ раздаа штрокомъ своимъ</p> <p>и платити повѣде по двѣ коунѣ чръныхъ, по две веверици и скоры и медь и давати Киевоу и Вышегра^{ду}; тыи бо Вльжинъ гра^д.</p> <p>И иде Влга по Деревьстѣи земли съ сномъ своимъ,</p> <p>оуроки оуставляющи и суть становища ея и ловища и до сего дни.</p> <p>И приде въ Киевѣ и пребы^с лѣ^т · едино</p> <p>и оустави погосты,</p> <p>поиде к Новоуграду и по Мьсте оустави погосты и дань и шброки</p> <p>и ловища ея и снѣ часть и по лоушѣ и по земли и пересыти и знаменія и мѣста и погосты.</p> <p>И сани ея въ Пльскове и по Днѣпру перевесье, по всемъ рѣкамъ и по Десне, и е^с село ея Вльжичи и сѣ врема.</p> <p>Израдивши възратиса въ Киевѣ къ снѹ, и бы^с въ любви съ сномъ.</p>	<p>... и победи древяны,</p> <p>и възложи на них дань тяшку, и 2 части даст Киеву, а третью даст к Вышегороду матере свои Олзе, бе бо Вышего род Олзин.</p> <p>И иде Ольга по Деревьской земле с сыномъ своимъ и з дружиною своєю,</p> <p>устанавлиюще уставы и уроки; и суть становища ея и ловища.</p> <p>И приде во град свои Киев с сыномъ своимъ Святославомъ и пребысть лето едино.</p> <p>В лето 6455 [947]. Иде Олга к Новугороду и устави помо сты и погосты, и дань</p> <p>и ловища ея суть по всеи земли, и знаменья, и места;</p> <p>и сани ея суть во Пльскове и до сего дне, а по Днепру перевеша и села и Десне, и есть село ея и доселе.</p> <p>Израдивши вся, иде к Киеву к сынови своему Святославу и пребываше с нимъ в любви.</p>

дерьжаху Деревьску землю”; згідно з Літописцем Переяславля Суздальського Ольга додатково просить прислати “к̄ [20] еще нарочитыхъ”, і древляни посилають “болшихъ, еже землю дръжать ихъ”¹⁰; за Тверським літописом древляни для посольства вибрали “нарочитыхъ мужь 50, иже дръжаху Деревьскую землю”¹¹), а далі згадано про вбивство 5 000 древлян під час тризни (6 000 – за Троїцьким списком першого Новгородського літопису¹²). У таких діях безсумнівно проступає політика цілеспрямованого нищення древлянської племінної аристократії, знатних осіб, які користувалися значним авторитетом серед пересічного населення Древланського племінного князівства¹³. (Можливо, саме до одного з таких представників древлянської племінної знаті і прямував київський князь Ігор, повертаючись до древлян удруге, щоб провести полюддя, яке передбачало трапезу на честь князя та його обдарування підношеннями-дарунками. Тоді знищення Ольгою древлянських посольств набуває дещо відмінного сенсу.) Відтак знищення місцевої еліти призвело до повної ліквідації автономії Древланського племінного князівства (етнонім *древляни* востаннє згадано в літописі у зв’язку з діяльністю Ольги) і його включення до складу Руської держави – отже, і до її податкової системи, що поставала з архаїчного руського полюддя¹⁴.

Слова літописця “и възложиша на на дань тажьку” (у Літописці Переяславля Суздальського уточнено, в чому полягала ця “тяжка” данина: “и платить повѣле по двѣ коунѣ чръныхъ, по двѣ веверици и скоры и медь”¹⁵), на нашу думку, слід трактувати як накладення на древлян за непокору одноразової данини-контрибуції. У подальших літописних повідомленнях щодо установчої діяльності княгині в древлянських землях про якісь данницькі відносини не йдеться. Очевидно Ольга

Переяславля Суздальського – “старѣишихъ к̄ [20] боаръ” (Лѣтописецъ Переяславля-Суздальскаго... С. 10).

¹⁰ Лѣтописецъ Переяславля-Суздальскаго... С. 11.

¹¹ Тверской сборник // ПСРЛ. Москва, 2000. Т. 15: Рогожский летописец. Тверской сборник. Стб. 59.

¹² Троицкий список Новгородской первой летописи // ПСРЛ. Т. 3. С. 518.

¹³ *Мавродин В. В.* Социально-политический строй. С. 15. Олексій Толочко, зокрема, зазначав: включення племінних князівств до складу Київської держави “супроводжувалось фізичним усуненням представників місцевих князівських династій”, що їх у русько-візантійських договорах іменували “усіляким княжжям” (*Толочко А. П.* Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. Киев, 1992. С. 22). Петро Толочко зазначав, що вбивство Мала дозволило Ользі повністю ліквідувати інститут “племінних” князів у древлян (*Толочко П.* Дворцовые интриги на Руси. Киев, 2001. С. 29). Додамо, що знищення місцевих князів було швидше необхідністю. Оскільки саме вони – як лідери соціуму (в тому числі й ритуально-сакральні) – здійснювали раніше полюддя, то останнє після їх усунення ставало прерогативою виключно великих князів київських, котрі претендували на роль єдиних сакралізованих правителів усієї держави.

¹⁴ Саме тому в трактаті Костянтина Багрянородного, що його укладено хронологічно пізніше реформ руської княгині, древляни включені у сферу полюддя київських князів (Константин Багрянородный. Об управлении империей. Текст, перевод, комментарий / Под ред. Г. Г. Литаврина и А. П. Новосельцева. Москва, 1989. С. 51).

¹⁵ Лѣтописецъ Переяславля-Суздальскаго... С. 12.

діяла подібно до своїх попередників, при яких підлеглі племінні союзи чи князівства за виступи проти князя каралися, між іншим, збільшенням розміру данини з них. Цього ж разу, зважаючи на включення древлянських земель до складу Русі, данина носила характер одноразової контрибуції. У подальшому древляни, як і мешканці інших регіонів Русі, мусили платити фіксований податок.

Труднощі у дослідників виникають при тлумаченні наступного блоку літописних повідомлень: “оуставляющи¹⁶ оуставы¹⁷ и оуроки¹⁸”, під яким, ймовірно, слід розуміти – “постановивши, призначивши / норми, правила (у тому числі розміри й межі) збору¹⁹ / плати, податі, податку”. Саме ця фраза дозволяє інтерпретувати опис діяльності руської княгині у древлянських землях: на нашу думку, йдеться про **нормування розмірів і порядку сплати полюддя**, що перетворює останнє на усталений податок.

¹⁶ Слово “Уставити” може набувати наступних значень: установити, постановити; покласти, призначити; визначити, обумовити; улаштувати, встановити порядок тощо (*Срезневский И. И.* Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам. Санктпетербург, 1912. Т. III: Р – И и Дополнения. Стб. 1274–1275; *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 томах. Москва, 1991. Т. 4. С. 514–515; *Его же.* Толковый словарь живаго великорусского языка. С.-Петербург; Москва, 1882. Т. 4. С. 528–529; Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков) / Э. Благова, Р. М. Цейтлин, С. Геродес и др.; под ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. Москва, 1994. С. 746); слово “Уставлати” – установляти; підводити під закон тощо (*Срезневский И. И.* Материалы для словаря древне-русского языка... Т. III. Стб. 1277).

¹⁷ Слово “Уставъ” лінгвісти тлумачать як: межа, границя; розпорядок; правило; розпорядження, заповіт; постанова; звичай, споконвічне правило; устав, закони, сукупність законів чи правил тощо (*Срезневский И. И.* Материалы для словаря древне-русского языка... Т. III. Стб. 1277–1278; Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков). С. 747). І. Фроянов звернув увагу на певне мовне нагромадження в тексті літопису, схоже на тавтологію: “уставляющи уставы” (*Фроянов И. Я.* Рабство и данничество... С. 401). Остання, на нашу думку, виникла внаслідок заміни руськими книжниками – при переписуванні з оригіналів (Початкового зводу, “Повісті временних літ” чи їх протографів) – ранньослов’янського слова “завѣтъ” близьким за значенням словом “уставъ”. Подібні приклади наводить Володимир Колесов: приставку *за-* замінювали приставкою *у-* для означення меж (границь), які не можна перетинати; разом з тим слово *уставъ* розвиває й смисл установлення, закону. Аналізуючи зміст слів з коренем *-вѣт-* (для нього властивим було зосередження уваги на тому, що належить за угодою), дослідник відзначає вживання слів з іншими коренями (*законъ, зарокъ*): закон установлений, відтак є спільним для всіх; те, що його висловлено в усній формі, вже не настільки важливо; увага звертається на визначення меж дозволеного, краю, рубежу, кінця. У такому випадку, на думку В. Колесова, слова *законъ, уставъ* несуть важливіше смислове навантаження, ніж *завѣтъ, зарокъ* (*Колесов В. В.* Древняя Русь: наследие в слове. Мир человека. Санкт-Петербург, 2000. С. 126–127).

¹⁸ Слово “Урокъ” мовознавці трактують як: угода, умова; призначення, визначення; вказівка, зазначення; постанова, правило; визначена кількість; плата; подать; податок; пеня, штраф, судове мито / збір; жалування, оклад; посада, сан тощо (*Срезневский И. И.* Материалы для словаря древне-русского языка... Т. III. Стб. 1257–1259; *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка / Перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубакова. Москва, 1987. Т. IV. С. 168).

¹⁹ Дехто з дослідників трактує устава як юридичні норми (*Свердлов М. Б.* Домонгольская Русь... С. 189; *Черепнин Л. В.* Общественно-политические отношения в древней Руси... С. 151). У такому випадку це, швидше всього, були усні норми звичаєвого права, висловлені й надані київською княгинею як закон для Древланської землі, де їх реалізацією мусили займатися призначені з Києва намісники.

Окрім детермінованості потребами держави, що перебувала на стадії формування, до проведення реформи полюддя Ольгу спонукали суб'єктивні чинники: приналежність княгині до жіночої статі та її прохристиянські позиції. Полюддя як елемент політичної й соціально-економічної та, водночас, сакральної влади князя неодмінно передбачало ритуальні об'їзди, язичницькі трапези-бенкети²⁰ та обдаровування. Вони відбувалися в атмосфері вшанування й поваги, яка пронизувала урочисту зустріч князя як високого гостя і його свити, та реалізовувалися в багатому частуванні та в довірливих формах спілкування. Останнє проявлялося, нерідко, у проживанні гостя й господаря під одним дахом, у позірно мирному характері відносин і намірів та в підкресленні всезагального примирення й довіри між сторонами, що зібралися в урочистій обстановці трапези (і демонстрації цього не стільки для вузького кола присутніх і "своїх", скільки для решти світу). Візит князя також супроводжували регулювання соціальних відносин, демонстрація соціальних зв'язків та ієрархії за бенкетним столом, стримування ймовірних непорозумінь і конфліктів, розваги та військові змагання, виконання сакралізованим правителем язичницьких ритуалів чи певних релігійних практик, присяги підданих на вірність і зобов'язання правителя забезпечувати захист та виконувати соціально корисні функції, зрештою – обдаровування князя дарунками перед його урочистим від'їздом²¹.

Подорожуючи між племінними політичними центрами під час полюддя, князь Русі вирішував політичні, правові і релігійні питання. Отож, полюддя вимагало певного освячення особи князя, наявності міцних сакрально-ритуальних зв'язків між князем і його дружиною, правителем і народом²². Ольга

²⁰ Ремінісценції частувань саме на таких трапезах-бенкетах зустрічаємо в 9-й главі трактату "Про управління імперією" Костянтина Багрянородного: імператор ромеїв згадує про полюддя руських архонтів, які на протязі зими "годувалися" в землях древлян, дреговичів, кривичів, сіверян (Константин Багрянородный. Об управлении империей. С. 50–51; Constantinus Porphyrogenitus De thematibus et de administrando imperio / Recognovit I. Bekkerus. Bonnae, 1840 [Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae. Vol. III]. S. 79; Constantine Porphyrogenitus. De Administrando Imperio / Greek text edited by Gy. Moravcsik with English translation by R. J. H. Jenkins. Washington, 1967 [Corpus fontium historiae Byzantinae. Vol. 1]. P. 62–63).

²¹ *Ястребицкая А. Л.* Праздники и торжества в средневековой Европе в свете современных исследований: темы, проблематика, подходы к изучению (Обзор материалов конференции в Падерборне, 1989 г.) // *Культура и общество в Средние века и раннее Новое время. Методика и методология современных историко-антропологических и социокультурных исследований: Сборник аналитических и реферативных обзоров* / Отв. ред. А. Л. Ястребицкая. Москва, 1998. С. 101–102; *Уваров П. Ю.* Вступительное слово // *Одиссей: Человек в истории* / Отв. ред. А. Я. Гуревич. Москва, 1999. 1999: Трапеза. С. 5–6; *Лунец В. С.* Эпос и Древняя Русь / Отв. ред. В. К. Соколова. Москва, 1969. С. 120–152.

²² *Кобищанов Ю. М.* Полюдьё и его трансформация при переходе от раннего к развитому феодальному государству // *От доклассовых обществ к раннеклассовым* / Отв. ред. Б. А. Рыбаков. Москва, 1987. С. 140–141; *Фроянов И. Я.* Рабство и данничество... С. 470–472; *Толочко О. П.* До питання про сакральні чинники становлення князівської влади на Русі у IX–X ст. // *Археологія. Київ, 1990. № 1. С. 52–57; Балушок В. Г.* Полюддя: прагматична дія і ритуал // *Український історичний журнал. 1994. № 1. С. 113–115; Зубашевський Н. П.* Руське полюддя і скандинавська

була наділена такою силою в значно меншій мірі: як слушно зазначав Ігор Фроянов, ані в кому божественність не знаходить кращого втілення, ніж у синові, який успадкував від свого батька його священне натхнення²³. Наявність таких ритуально-сакральних зв'язків з дружиною навіть у молодого Святослава виразно простежується в літописному повідомленні про битву між полянами і древлянами²⁴. У випадку Ольги цей зв'язок з народом мусив бути послаблений, що й проявилось у розподілі згаданої данини з древлян. Як відомо, за архаїчними уявленнями майно князя розглядалось як суспільна власність, суспільне надбання²⁵, натомість у літописі згадано про “Ольжин град” Вишгород, якому мала відходити третина данини²⁶.

Ритуально-сакральні зв'язки між княгинею і народом також мали підважувати прохристиянські симпатії Ольги. З огляду на доволі значну кількість гіпотез щодо дати й місця хрещення руської княгині²⁷ неможливо

вейцла: спроба порівняльного аналізу // Історичні записки: Збірник наукових праць / Східно-український національний університет ім. В. Даля. Луганськ, 2007. Вип. 15 / Гол. ред. В. П. Михайлюк. С. 82. Факт сакралізації київських великих князів і княжої династії не викликає сумнівів у дослідників (*Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи... С. 397; *Толочко О. П.* Русь: держава і образ держави. Київ, 1994. С. 10; *Его же.* Князь в Древней Руси... С. 15–16). Віра пересічних русичів у вітальну силу сакралізованого князя проявлялася навіть у XII ст., вже після прийняття християнства: 1147 року, коли тіло убитого Ігоря Ольговича було перевезено з Гори на Поділ і демонстративно кинуте на торговищі, кияни почали збирати його кров і шматки одягу собі на спасіння і на зцілення (Літопис Руський. С. 214). Дослідники також акцентують увагу на вживанні ревним християнином митрополитом Іларіоном стосовно князів Володимира і Ярослава хазарського титулу “каган” (верховного сакрального царя) (*Орлов Р. С.* Византия и Русь. Проблема диалога культур // Южная Русь и Византия. Киев, 1991. С. 159).

²³ *Фроянов И. Я.* Древняя Русь... С. 75.

²⁴ “[Начало] княженъа Сѣославлѣ [снѣа Игоревѣ]. В лѣтѣ . с̄ . ӯ . њд̄ . [946] Ольга съ сыномъ своимъ Сѣославомъ . собра вои много и храбры . и иде на Деръвьску землю . [и] изидоша Деревлане противу . [и] съ[не]мъшемъса ѡбѣма полкома на скупь . суну копьемъ Сѣославъ [на] Деревланы . и копье легѣ сквозѣ оуши коневѣ . [и] оудари в ноги коневѣ . бѣ бо дѣтескъ . и рече Свѣдѣлдъ и Асмѣлдъ . князь оуже почаль потагнѣте дружинѣ по князѣ . и побѣдиша Деревланы” (ПСРЛ. Т. 1. Стб. 57–58).

²⁵ *Фроянов И. Я., Юдин Ю. И.* Былиная история (Работы разных лет). Санкт-Петербург, 1997. С. 262.

²⁶ Володимир Мавродін принагідно зазначає, що, згідно зі сагою про Олафа Трюггвасона, у руських князів (“найсильніших конунгів”) того часу був звичай: дружина (жінка) конунга мала половину гриднів та забезпечувала їх за власний рахунок, отримуючи “на це казну і все, що було необхідно” (*Мавродин В. В.* Образование Древнерусского государства. С. 252).

²⁷ *Макарий (Булгаков).* История Русской Церкви. Москва, 1994–1996. С. 217–224; *Голубинский Е. Е.* История русской церкви. Москва, 1901. Т. I. С. 70–71, 74–81; *Приселков М. Д.* Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X–XII вв. Санкт-Петербург, 2003. С. 13–16; *Пашуто В. Т.* Внешняя политика Древней Руси. Москва, 1968. С. 66; *Сахаров А. Н.* Дипломатия княгини Ольги // Вопросы истории. 1979. № 10. С. 25–51; *Ариньон Ж.-П.* Международные отношения Киевской Руси в середине X в. и крещение княгини Ольги // Византийский Временник. Москва, 1980. Т. 41. С. 113–124; *Литаврин Г. Г.* О датировке посольства княгини Ольги в Константинополь // История СССР. Москва, 1981. № 5. С. 173–183; *Его же.* Путешествие русской княгини Ольги в Константинополь. Проблема источников // Византийский Временник. 1981. Т. 42. С. 35–48; *Его же.* Состав посольства Ольги в Константинополе и “дары” императора // Византийские

однозначно стверджувати, що на час проведення реформ Ольга була внутрішньою християнкою чи вже охрещеною (таємно або офіційно, в Києві чи Константинополі), але й немає підстав беззастережно відкидати таку можливість²⁸. У будь-якому випадку слід враховувати, що для середньовічного правителя хрещення було актом добре осмисленим та усвідомленим, результатом доволі тривалих політико-ідеологічних розрахунків і духовних шукань. Тому навіть симпатії княгині до християнської релігії та прихильне ставлення до християн, їх способу життя (а ряд дослідників вважають, що Ольга мала намір здійснити офіційне хрещення Русі) неодмінно мусили вплинути на її дії. Зокрема, інтерпретуючи християнську діяльність княгині, часто наводять розповідь Іакова Мніха в його “Пам’яті і похвалі Володимиру” (пам’ятці XI ст., текст якої старший за “Повість временних літ” і Начальний літописний звід), де окрема похвала присвячена Ользі за знищення нею – після хрещення – язичницьких требищ²⁹. А в Степенній книзі, поряд з відомостями про нищення кумирів київською княгинею, згадано про встановлення нею данин і легких оброків³⁰

очерки. Труды советских ученых к XVI международному конгрессу византистов. Москва, 1982. С. 71–92; *Его же*. К вопросу об обстоятельствах, месте и времени крещения княгини Ольги // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1985 год. Москва, 1986. С. 49–57; *Рапов О. М.* Русская церковь в IX – первой трети XII в. Принятие христианства. Москва, 1988. С. 150–176; *Брайчевский М. Ю.* Утверждение христианства на Руси. Киев, 1989. С. 102–115; *Головко О. Б.* Зовнішня політика і міжнародні зв’язки Давньоруської держави // Запровадження христианства на Русі. Історичні нариси. С. 146; *Высоцкий С. А.* О дате поездки посольства Ольги в Константинополь // Древние славяне и Киевская Русь / Отв. ред. П. П. Толочко. Киев, 1989. С. 154–161; *Прошин Г.* Второе крещение. “Архонтиса русов”. С. 84–91; *Назаренко А. В.* Еще раз о дате поездки княгини Ольги в Константинополь: источниковедческие заметки // Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования. 1992–1993 годы / Отв. ред. А. П. Новосельцев. Москва, 1995. С. 154–168; *Его же*. “Моудрѣши вьсѣхъ челоувѣкъ”: крещение княгини Ольги как факт международной политики (середина X века) // Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. Москва, 2001. С. 219–310; *Прицак О.* Коли і де хрестилася Ольга? // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. Львів, 1993. Т. ССХХV: Праці історично-філософської секції. С. 133–146; *Толочко О. П., Толочко П. П.* Київська Русь. С. 82–84; *Ричка В.* Княгиня Ольга. С. 144–164; *Войтович Л.* Княжа доба на Русі... С. 217.

²⁸ Недаремно князя Ігоря, свого чоловіка, Ольга поховала частково за християнським звичаєм (*Войтович Л.* Княжа доба на Русі... С. 214). Михайло Брайчевський хрещення княгині датував останньою чвертю 944 року (*Брайчевский М. Ю.* Утверждение христианства на Руси. С. 108–109). На думку Олега Рапова, Ольга прийняла хрещення в Царгороді навесні або влітку 944 року (*Рапов О. М.* Русская церковь... С. 168).

²⁹ *Срезневский В. И.* Память и похвала князю Владимиру и его житіе по сп. 1494 г // Записки Императорской Академіи наук по историко-филологическому отдѣлению. Санкт-Петербург, 1897. Т. I. № 6. С. 4; *Бугославский С. А.* К литературной истории “Памяти и похвалы” князю Владимиру // Известия Отделения русского языка и словесности Российской Академии Наук. Ленинград, 1925. Т. XXIX: 1924 г. С. 146; *Зимин А. А.* Память и похвала Іакова Мніха и Житие князя Владимира по древнейшему списку // Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР. Москва, 1963. № 37. С. 69.

³⁰ “Тако сія блаженная Ольга, новая Елена, обходящи грады и веси во всей Русстей земли вѣсѣмъ людемъ благочестіе проповѣдая и учаше ихъ вѣре Христове, яко истинная ученица Христова,

(Петро Толочко не виключає, що в основі цього повідомлення лежить якийсь більш давнє джерело, яке не збереглося³¹). Відтак небезпідставним може виявитися припущення про взаємозалежність між християнською позицією Ольги та причинами проведення нею реформ. З Поширеної редакції церковного уставу Ярослава Мудрого відомо, що християнин-житель Русі не мав права ні пити, ні споживати їжу разом з нехрещеними людьми – як мешканцями Руської держави, так і іноземцями³². Християнин, отож, у жодному випадку не міг брати участь у язичницьких трапезах (бенкетах) під час полюддя. Із саги про Олафа Трюгвасона дізнаємося про вимоги конунга Олафа до бондів охреститися, зворотні пропозиції бондів взяти участь у язичницькому жертвоприношенні разом із ними та наміри конунга принести в жертву самих знатних людей³³. Оповідь саги дозволяє під іншим кутом зору трактувати жорстокість Ольги щодо древлян, яку історики часто використовували в якості аргументу на користь язичництва руської княгині. Відтак, ймовірно, полюддя не могло далі реалізовуватись Ольгою та саме тому було замінене погостною системою, яка функціонувала за посередництвом князівських слуг і не вимагала обов'язкової особистої присутності княгині.

У літописних повідомленнях про діяльність княгині в районі річок Мста і Луга йдеться про *організацію погостів* київськими князями для збирання данини-податку та, можливо, здійснення адміністративних функцій. Причому встановлення погостів відбувалося за ініціативи князівської влади, а здійснення керівництва ними – виключно князівськими слугами³⁴. Функції погостів, що створювались на території всієї держави³⁵, могли виконувати старі племінні

единоревнительница Апостоломъ, дани и оброки легки уставляючи и кумиры сокрушающе и на кумирнискых мѣстехъ кресты Христовы поставляючи. И отъ тѣхъ крестовъ многа знаменія и чудеса содѣвахуся и до сего дни” (ПСРЛ. Санкт-Петербург, 1908. Т. 21: Книга Степенная Царского родословія. Ч. I. С. 22).

³¹ Толочко П. П. Древняя Русь... С. 66–67.

³² Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв. / Издание подготовил Я. Н. Щапов. Москва, 1976. С. 89, 98.

³³ Сага об Олаве сыне Трюгви // Снорри Стурлусон. Круг Земной / Издание подготовили А. Я. Гуревич, Ю. К. Кузьменко, О. А. Смирницкая, М. И. Стеблин-Каменский. Москва, 1980. С. 140–141 (глава LXVII); Saga of King Olaf Trygvason // The Heimskringla. A History of the Norse Kings by Snorre Sturlason / Done into English out of the Icelandic by Samuel Laing. London; Copenhagen; Stockholm; Berlin; New York, 1907. Vol. I. P. 198–199 (chapter 74).

³⁴ Моця О. Про відмінності давньоруської півночі від півдня. С. 97–98.

³⁵ Про це свідчать наступні літописні повідомлення (див. *таблицю*): у Літописці Переяславля Суздальського (який подекуди містить інформацію, більш вичерпну та давнішу, аніж Початковий звід чи “Повість временних літ”) – “И прииде въ Киевъ и пребыс[тъ] лѣт[о] едино и оустави погосты”; у “Повісті временних літ” – “[и] ловища еѧ суть по всеи земли знаманья и мѣста и погосты”. В останньому випадку обставина місця – “по всій землі” – у рівній мірі охоплює як “ловища”, так і “знаменья”, “місця” й “погости” (як це уточнено у відповідному фрагменті першого Новгородського літопису; див. *таблицю*). Олександр Моця припускає, що аналогічні до погостів по Мсті і Лузі функції виконували поселення біля села Сингаї неподалік Коростеня (Іскоростеня) і поблизу села Шестовиця, розташованого на правому березі Десни під Черніговом (Моця О. Про

центри (давно обжиті місця), охоплені маршрутами полюддя місцевих чи київських князів, або нові осередки регіональної влади, як це мало місце в північних районах³⁶. У подальшому подібні перетворення були проведені вочевидь по всій території Русі. Реформаторська діяльність княгині та процес практичної реалізації її реформ ймовірно не зводилися до двох років, описом яких обмежився літописець³⁷. Таким чином систему архаїчного полюддя змінювала податкова система, яка ще перебувала на стадії свого становлення і основи якої заклало те ж саме полюддя. Одночасно сталася заміна інституту “мандрівного правителя”, що з ним було пов’язане проведення того ж полюддя, системою регіональної князівської адміністрації. Відбувалася й сенсова зміна понять³⁸: окреслення “дань” (данина) у джерелах набуло ще одного значення – “податок”. Саме в такому значенні, на наш погляд, вживає літописець даний термін, описуючи нововведення Ольги в районі Мсти і Луги³⁹. Такого ж значення

відмінності давньоруської півночі від півдня. С. 98). Ще Борис Рибаків, реконструюючи маршрут руського полюддя великих князів київських, відзначав географічну прив’язку літописного повідомлення про реформи Ольги – поряд з Мстою і Лугою – до Дніпра і Десни (*Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества...* С. 321). З гіпотези О. Моця випливає, що вздовж Десни також організовувались погости. Вищенаведені факти дозволяють припустити, що княгиня, здійснюючи реформу, початково просувалася звичними маршрутами, охоплюючи у першу чергу території, включені до системи полюддя київських князів. Це також свідчить, що саме останнє (а не данинство) було об’єктом реформ Ольги.

³⁶ О. Моця, характеризуючи відмінності південних і північних регіонів Руської держави, цитує слова російського дослідника Миколи Макарова: саме Північ “виявляється одночасно зберігачем деяких архаїчних традицій [...] й носієм деяких досконалих для свого часу навичок ремесла, зоною більш високої торгівельної активності. Значно поступаючись Півдню за щільністю населення, територія Півночі на протязі певного часу експлуатувалась як периферійна зона, багата цінними промисловими ресурсами, але якраз ця обставина стимулювала урбанізацію, забезпечила швидке накопичення додаткового продукту і стійкість товарно-грошових відносин на Півночі” (*Моця О. Про відмінності давньоруської півночі від півдня. С. 96–97*). Можливо, саме ці обставини спонукали княгиню включити ці території, проводячи реформи, до податкової системи Руської держави.

³⁷ На думку археологів, мало ймовірно, щоб створення погостної системи могло стати результатом одноразового акту (*Залевская Н. И. К вопросу о возникновении погостов на Верхней Луге. С. 54*).

³⁸ Зміну смислового наповнення окремих термінів можемо простежити й на прикладі слова *погост*, яке згодом набуває значення *територіальної одиниці* (*Фроянов И. Я. Рабство и данничество...* С. 427 (прим. 586); *Тимоцук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. / Отв. ред. С. А. Плетнева. Москва, 1990. С. 106*) чи навіть *виду (форми) податі* (*Романов Б. А. Изыскания о русском сельском поселении...* С. 343).

³⁹ Стосовно згаданих у літописі “оброків” Михайло Свердлов зауважив близьку однокореневу форму та зміст слів “оброк” і “урок”, що дозволило досліднику зробити припущення про помилкове вписання слова “оброки” у Початковий звід, “Повість временних літ” або їх протографи (*Свердлов М. Б. Домонгольская Русь...* С. 192). Справді, лінгвісти тлумачать “оброк” як: визначення, назначення; визначена, назначена плата; данина, податок; обов’язок тощо (*Срезневский И. И. Материалы для словаря древне-русского языка...* 1902. Т. II: Л – П. Стб. 546–547; *Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. 1989. Т. 2. С. 615*; *Словарь церковно-славянского и русского языка, составленный вторым отдѣлениемъ Императорской Академіи Наукъ. Санктпетербургъ, 1847. Т. III. С. 30*; *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков). С. 398*).

набуває поняття “данина” в пізніших руських писемних актових джерелах XII ст., зокрема давньоруських князівських уставах⁴⁰ і грамотах внутрішнього управління Великого Новгороду⁴¹. Вибір слова “данина”, що поряд із окресленням “полюддя” служив на позначення податку, ймовірно, не випадковий, оскільки комбінує в собі смислове навантаження архаїчного поняття “дар” та змістовні характеристики (серед яких домінує місце належить такій рисі, як обов’язковість) первісного значення “данини”.

Полюддя продовжувало існувати й після реформ київської княгині, проте, як стверджує Борис Рибаків (на противагу І. Фроянову⁴²), у XII ст. воно стало анахронічним і маргінальним явищем⁴³. У цей період в актових джерелах і повідомленнях “Повісті временних літ” полюддя згадується як податок⁴⁴, княжий збір або поїздка місцевого князя (але вже не великого князя київського) територією підвладного йому князівства задля прогонування й стягнення натуральних чи грошових зборів⁴⁵. Поряд з цим І. Фроянов аргументовано довів,

У будь-якому випадку змістове наповнення слів є майже тотожним, що і могло послужити причиною неточності чи помилки книжників (якщо таке мало місце) в процесі переписування текстів. Співставлення літописних фрагментів (див. *таблицю*) дозволяє припускати, що Ольгою на Мсті й Лузі були проведені тотожні заходи. Зокрема, літописець повідомляє про установлення / призначення “по Мсті” (повідомлення Архангелогородського літописця щодо “помостів” найімовірніше треба розглядати як помилкове спотворення і читати “по Мсті”) – *даннини (податку)* та *погостів (місце збору й зберігання даннини-податку)* (Лаврентіївський, Іпатіївський, перший Новгородський літописи, Літописці Переяславля Суздальського і Архангелогородський), *оброків-уроків (розмірів даннини-податку)* (Літописець Переяславля Суздальського); “по Лузі” – *даннини (податку)* та *оброків-уроків (розмірів даннини-податку)* (Лаврентіївський, Іпатіївський літописи, Літописець Переяславля Суздальського), *погостів (місце збору й зберігання даннини-податку)* (Іпатіївський літопис, Літописець Переяславля Суздальського). Хоча різночитання в літописних фрагментах роблять можливим багатоваріантне тлумачення.

⁴⁰ Древнерусские княжеские уставы... С. 141 (Уставная и жалованная грамота смоленского князя Ростислава Мстиславича церкви Богородицы и епископу, связанная с учреждением епископии в Смоленске).

⁴¹ Йдеться про вживання терміну “данина” (“дань”) в грамотах великого князя київського Мстислава Володимировича і його сина Всеволода новгородському монастирю Св. Георгія (Юрія) 1130 року, великого князя володимирського Івана Даниловича печерським сокольникам близько 1328–1341 рр. та тому ж Юрійському монастиреві близько 1337–1339 рр. (Грамоты Великого Новгорода и Пскова / Под ред. С. Н. Валка. Москва; Ленинград, 1949. С. 140, 142, 143. № 81, 84, 86). Див. також хронологічний коментар стосовно цих трьох грамот з уточненням їх датування: Янин В. Л. Новгородские акты XII–XV вв. Хронологический комментарий. Москва, 1991. С. 135–136. № 62; С. 164–165. № 85; С. 164. № 84.

⁴² Фроянов И. Я. Рабство и данничество... С. 464.

⁴³ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества... С. 318.

⁴⁴ Грамоты Великого Новгорода и Пскова. С. 140; Древнерусские княжеские уставы... С. 141, 143.

⁴⁵ Під 1190 роком вміщено літописне повідомлення про полюддя володимиро-суздальського князя Всеволода Юрійовича Велике Гніздо (ПСРЛ. Т. 1. Стб. 408–409). Можна припускати, що воно зберігало лише окремі елементи колишнього полюддя, зокрема час проведення (але, найімовірніше, не було регулярним).

що навіть у полюдді XII ст. присутні окремі ритуальні складові, пов'язані з особою князя, окремі елементи язичницького характеру⁴⁶.

Реформи княгині Ольги, як вже зазначалося, мали еволюційний характер і не були випадковими стосовно інституту руського полюддя, хоча за динамікою змін носили навіть революційно-радикальний характер. Еволюційність змін знайшла відображення ще в спробах унормувати полюддя, зокрема порушити його окремі ритуально-сакральні аспекти, київськими князями-попередниками Ольги. Літописні повідомлення про таку їх діяльність дещо різняться. У пізньому записі Архангелогородського літописця (Устюжського літописного зведення)⁴⁷ про події 883 року зазначено: “Иде Олг на древляны, и на северы, и на козары, и наложи на них дань по чорной кунице с человека на год, и оброки по всеи земли Руской уставу (тут і далі курсив наш. – Н. З.), и многи города постави”⁴⁸.

⁴⁶ Фроянов И. Я. Рабство и данничество... С. 481.

⁴⁷ Інформація Архангелогородського літописця в цьому випадку, на нашу думку, заслуговує довіри. Зокрема, ще Олексій Шахматов висновкував, що укладач цього літопису для написання його давнішої частини використовував два джерела – Початковий звід і “Повість временних літ”, причому текст Початкового зведення подав у якійсь архаїчній, більш повній і докладній редакції (див. з цього приводу: *Сербина К. Н. Устюжский летописный свод // Исторические записки / Отв. ред. Б. Д. Греков. Москва, 1946. Т. 20. С. 255, 262*), і що одним з джерел Архангелогородського літописця став перший Новгородський літопис молодшого зводу (*Шахматов А. А. Летописи (Статья из “Нового энциклопедического словаря” Брокгауза-Ефрона, том XXV) // Шахматов А. А. Разыскания о русских летописях. Москва, 2001. С. 870; Его же. Обзорные русские летописных сводов XIV–XVI вв. Москва; Ленинград, 1938. С. 372*). Спершу О. Шахматов навіть намагався використати Архангелогородський літописець для реконструкції Початкового зведення, але згодом відмовився від цього. На думку Ксенії Сербіної, ймовірно, причинами цього стали сильна модернізація тексту Архангелогородського літописця і, відповідно, труднощі у виокремленні з нього відомостей Початкового зводу (*Сербина К. Н. Устюжский летописный свод. С. 262*). За Арсенієм Насоновим, О. Шахматов, вочевидь, дійшов до висновку, що Архангелогородський літописець є надто пізнім джерелом для реконструкції Початкового зведення (*Насонов А. Н. История русского летописания XI – начала XVIII века. Очерки и исследования. Москва, 1969. С. 21*). У свою чергу К. Сербіна вважала: в руках укладача Устюжського літописного зведення був літописний текст, який містив у собі компіляцію текстів “Повісті временних літ” та Початкового зведення – причому в безсумнівно “більш древній і повній редакції” (аніж та, що лягла в основу “Повісті временних літ”), і її зміст в інших літописних зведеннях не відобразився (*Сербина К. Н. Устюжский летописный свод. С. 260–261, 270*). Так само Михайло Тихомиров зазначав, що в Устюжському літописі наявні виразно більш давні інформаційні пласти, аніж у першому Новгородському літописі. Відтак дослідник дійшов висновку: протограф, використаний в Устюжському літописі, виник не пізніше 1060-х років та, очевидно, є проміжним текстом, що передував Початковому зведенню 1093 року і, можливо, відобразив якесь літописне зведення 1060–1070-х років (*Тихомиров М. Н. Русское летописание. Москва, 1979. С. 50–51*). Незважаючи на твердження Віктора Зіборова, що припущення О. Шахматова і М. Тихомирова дотепер не отримали подальшого обґрунтування (*Зиборов В. К. История русского летописания XI–XVIII веков: Учебное пособие. Хрестоматия. Санкт-Петербург, 2002. С. 154*), аргументи останніх і К. Сербіної сумнівів не викликають.

⁴⁸ ПСРЛ. Т. 37. С. 18, 57. У “Повісті временних літ” за Лаврентіївським чи Іпатіївським літописними зведеннями та в першому Новгородському літописі згадок про встановлення Олегом оброків (чи уроків) немає, що дотепер, як видається, не отримало належної оцінки та інтерпретації дослідників.

У “Повісті временних літ” (за Лаврентіївським та Іпатіївським літописними зведеннями) відомості про будівництво Олегом градів подано поряд з повідомленнями щодо встановлення князем данин⁴⁹, причому хронологічно після цього вміщено інформацію про походи князя проти древлян, сіверян і радимичів та обкладення їх даниною⁵⁰. У четвертому Новгородському та Патріаршому (Никонівському) літописах згадано про встановлення князем Олегом данин “по всей Рустѣи земли”⁵¹.

Незважаючи на скорочений, дещо узагальнюючий характер повідомлення Архангелогородського літописця, припускаємо, що тут простежується певний зв’язок між установленням оброків і закладенням градів. Причому запровадження “оброків по всій землі Руській” була пов’язана, ймовірно, не з інститутом данництва, а зі спробою внормувати розмір полюддя – незалежно, вдалою чи ні, реалізованою чи нереалізованою вона виявилась. У протилежному випадку, замість означення “оброки” літописець (книжник) повинен мав би застосувати термін “данини” (як він це зробив, оповідаючи про накладення данини на древлян і сіверян) – “и дани по всеи земли Руской устави”, подібно до укладачів четвертого Новгородського та Патріаршого літописів.

Це повідомлення Архангелогородського літописця про установлення оброків по всій Руській землі могло зазнати змін у результаті редакторської роботи – переосмислення, несвідомого чи свідомого препарування фактів з тих чи інших причин, узагальнення, скорочення чи модернізації тексту тощо – осіб, які працювали над ним: по-перше, автора літописного зводу 1060–1070-х років (чи давньої редакції Початкового зводу); по-друге, укладача протографа Устюжського літописного зведення або упорядника самого зведення. Відтак відомості про спроби нормування полюддя могли бути суттєво видозмінені порівняно з їх початковою формою. Літописець як ревний християнин міг свідомо уникати вживання терміну “полюддя” з огляду на домінування язичницьких ритуалів під час його здійснення в ранній період руської історії. Ось чому означення “полюддя” з’являється в літописі щойно з XII ст., вже після глибокої десакралізації даного інституту, перетворення його на простий звичай, обумовлений матеріальними інтересами й потребами князя, що вже не викликало заперечень чи осуду книжника-християнина. Слід також зазначити, що інтерпретуючи чи оповідаючи про минулі події, літописець мусив мислити сучасними йому категоріями й застосовувати окреслення, властиві для сучасної йому податкової системи. Для її розвитку, як вже зазначалося, нормування

⁴⁹ “[...] се же Олегъ нача города ставити . и оустави дани Словѣномъ Кривичемъ и Мери и [устави] Варагомъ . дань даяти ѿ Новагорода гривень . т . на лѣтѣ мира дѣла . еже до смрти Ярославль . даше Варагомъ” (Там же. Т. 1. Стб. 23–24; Т. 2. Стб. 17). У першому Новгородському літописі встановлення данин та заснування градів приписується Ігорю (Там же. Т. 3. С. 107).

⁵⁰ Там же. Т. 1. Стб. 24; Т. 2. Стб. 17.

⁵¹ Там же. Москва, 2000. Т. 4. Ч. 1: Новгородская четвертая летопись. С. 13; 2000. Т. 9: Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. С. 15.

полюддя якраз і створило підстави, тому змістовне наповнення поняття “оброки”⁵² (податі), вжитого літописцем, мусило відображати істинний характер заходів, проведених князем Олегом. Укладач Устюжського зведення, на думку Ксенії Сербіної, не обмежився лише механічним відтворенням протографів, але й скоротив загальні відомості (і так вже лаконічні), увів у текст Початкового зводу окремі доповнення та в ряді випадків оновив текст⁵³. Також, як можемо припустити, повідомлення про закладення градусів містить певні ремінісценції стосовно спроби призначити (“установити”) гради, де мали сидіти княжі мужі-намісники⁵⁴ і збирати фіксований розмір полюддя.

До ймовірних спроб унормувати полюддя та призначити відповідальних за його збір осіб, що позбавляло останнє ритуального аспекту добровільного приношення-дару сакралізованому правителю, Олега мусили спонукати

⁵² Лінгвісти тлумачили руську лексему “оброк”, ґрунтуючись, в основному, на прикладах з писемних джерел церковного й актового характеру. Однак в її смислі присутній і певний язичницько-ритуальний контекст. Досліджуючи культ Перуна, Йордан Іванов наводить збережений дотепер у південних слов’ян звичай на день Св. Іллі забивати биків або телят і роздавати їх м’ясо всім мешканцям села. В околицях міста Велес (у Македонії) у цей день приноситься спільна (від жителів усього села) жертва, що вважається дійсною після виконання ряду обрядів і читання особливих молитов сільським священиком. Усі мешканці збираються в певному місці – “оброчищі”, де вбивають вола і варять його м’ясо у спільному казані, а після приготування розподіляють по частинах між усіма сім’ями, кожна з яких готує собі особливий стіл (*Іванов Й.* Культ Перуна у южных славян. Москва, 2005. С. 13–14). Зі змісту вміщеного в літописі русько-візантійського договору 944 року відомо про функціонування в цей час у Києві (на торгово-ремісничому Подолі) соборної церкви Св. Іллі. Її присвячення саме цьому святому, на думку М. Свердлова, свідчить про складну контамінацію релігійних і суспільно-політичних ідей, оскільки пророк Ілля, будучи за своїми функціями близьким до Перуна, виявився своєрідною християнською альтернативою верховного язичницького бога (*Свердлов М. Б.* Распространение христианства на Руси IX–XI вв.: Многообразие тенденций // Восточная Европа в древности и средневековье. Язычество, христианство, церковь. Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР Владимира Терентьевича Пашуто. Москва, 20–22 февраля 1995 г. Тезисы докладов / Отв. ред. А. П. Новосельцев. Москва, 1995. С. 75). Не виключено, що руське полюддя також передбачало проведення ритуальних трапез і виконання певних язичницьких ритуалів у спеціально відведених місцях – оброчищах. Відтак це дозволяє припускати, що літописець, написавши фразу “оброки по всей земли Руской устави”, мав на увазі нормування полюддя.

⁵³ *Сербина К. Н.* Устюжский летописный свод. С. 262, 264–266. У писемних джерелах XIV–XVII ст. термін “оброк” набув значення “подать” (*Срезневский И. И.* Материалы для словаря древне-русского языка... Т. II. Стб. 546–547; *Ключевский В. О.* Сочинения: В 9 томах. Москва, 1989. Т. VI: Специальные курсы / Под ред. В. Л. Янина. С. 162–163), тому надавався для окреслення діяльності князя Олега укладачем Архангелогородського літописця. Початок ведення літописів в Устюзі дослідники відносять до кінця XIII ст., або до середини – останньої чверті XIV ст. (*Зиборов В. К.* История русского летописания... С. 154), а розквіт устюжського літописання припав на другу половину XV ст. Основна ж редакція Устюжського літописного зводу, який у кінці XVIII ст. отримав назву “Архангелогородський літописець”, укладена в першій чверті XVI ст. (*Сербина К. Н.* Устюжский летописный свод. С. 267; *Лурье Я. С.* Общерусские летописи XIV–XV вв. Ленинград, 1976. С. 193).

⁵⁴ У літописах згадано, що Олег посадив своїх “мужів” у Смоленську й Любечі ще до здобуття Києва (ПСРЛ. Т. 1. Стб. 22–23; Т. 2. Стб. 16; Т. 37. С. 18).

об'єктивні реалії його політики, спрямованої на послідовну інкорпорацію союзів племен до складу новоутвореної Київської держави⁵⁵. Різде збільшення території держави, ймовірно, супроводжувалось спробами київських князів перебрати на себе ритуальне полюддя, що від початків свого існування реалізовувалось племінними князями в межах підвладних їм територій*. Намагання поширити полюддя на нову макротериторію (територію Руської держави, що як сукупність земель перебувала на стадії свого становлення⁵⁶), очевидно, не принесли бажаного результату, або завершилися лише частковим успіхом, оскільки населення кожного племінного князівства чи союзу вшановувало власних богів, мало власні культові практики (про що свідчать, для прикладу, хоча б відмінності в шлюбних і поховальних обрядах⁵⁷). Відтак спроби поширити дружинно-княжий культ Перуна могли наштовхнутись на опір населення племінних князівств⁵⁸. Вочевидь, ментальні установки пересічних мешканців дозволяли їм радше погодитися на постачання продуктів, зборів або податків у погости (спеціально відведені місця чи міста), аніж на організацію, проведення й участь у ритуальних трапезах, що мало б супроводжуватись виконанням “чужих”, нав'язаних культів. Саме комплекс таких обставин неминуче штовхав київських князів до реформування макрополюддя (чи, принаймні, до його заміни для окремих племінних союзів чи князівств на фіксований збір княжими мужами) та його десакралізації, що, у свою чергу, наближало цей ранньодержавний архаїчний інститут до податку. Таким чином, ритуальний зв'язок правителя з підданими мусив поволі видозмінюватися й переходити в іншу площину.

⁵⁵ *Котляр М. Ф.* Історія України в особах... С. 35; *Брайчевский М. Ю.* Когда и как возник Киев. Киев, 1964. С. 164; *Толочко П. П.* Древняя Русь... С. 24; *Котляр Н. Ф.* О социальной сущности Древнерусского государства IX – первой половины X в. // Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования. 1992–1993 годы. С. 43.

* Ймовірно, як і в інших племінних союзах чи князівствах, початково полюддя київського князя охоплювало лише його володіння, тобто полянські землі.

⁵⁶ *Котляр Н. Ф.* Между язычеством и христианством (эволюция древнерусской государственности в X веке) // Восточная Европа в древности и средневековье. Язычество, христианство, церковь... С. 26–27.

⁵⁷ ПСРЛ. Т. 1. Стб. 13–14; Лѣтописецъ Переяславля-Суздальскаго... С. 3–4.

⁵⁸ На думку ряду дослідників, на відміну від популярного в народі культу Волоса (Велеса), який був пов'язаний з давньослов'янською соціальною організацією й освячував общинний устрій, дружинно-князівський культ громовержця Перуна був чужим як для слов'янських, так і для фіно-угорських племен північного сходу. Культ Перуна був поширений переважно у південних областях східнослов'янської території, а Волоса – у північних. Аналізуючи зміст русько-візантійських договорів та інших літописних повідомлень, Володимир Петрухін і Дмитро Раєвський прийшли до висновку, що князь Олег, влаштувавшись у Києві, віддав перевагу саме Перуну (*Иванов В. В., Топоров В. Н.* Исследование в области славянских древностей. Лексические и фразеологические вопросы реконструкции текстов. Москва, 1974. С. 55, 62; *Рыбаков Б. А.* Язычество Древней Руси. Москва, 1987. С. 254; *Фроянов И. Я.* Об историческом значении “Крещения Руси” // Фроянов И. Я. Начала русской истории... С. 780–781; *Писаренко Ю.* Першопчатка Києва: наукові уявлення та народна традиція. III. Культ Волоса як відбиття соціальних функцій Подолу // Київська старовина. Київ, 2002. № 2. С. 44; *Петрухин В. Я., Раевский Д. С.* Очерки истории народов России... С. 307).

Спроби внести певні зміни в систему полюддя простежуються також у період князювання Ігоря. Це проявилось, як зауважив Л. Войтович, у передачі землі уличів в якості бенефіція полководцеві Свенельду⁵⁹. Впродовж першого феодального періоду млявість товарообігу й грошового обороту, за визначенням Марка Блока, обумовлювали застосування сеньйором таких форм винагороди, які б не ґрунтувалися на періодичній виплаті певної грошової суми. Однією з таких форм стало пожалування васалу земельної території, яка забезпечувала його утримання – шляхом безпосередньої експлуатації або у формі повинностей, що стягувалися з її населення⁶⁰. Відтак надання Ігоря стосувалося права отримання Свенельдом певних фіксованих доходів натурою чи грішми з племінного союзу уличів, що для них, ймовірно, означало заміну полюддя великого князя київського нормованим збором без його (князя) участі. Це до певної міри пояснює джерела збагачення Свенельдової дружини, на що красномовно вказували Ігореві його воїни (945 р.): “[...] рекоша дружина Игореві отроци . Свѣньльжи изодѣлиса суть оружьемъ и портѣ . а мы нази . поиди княже с нами в дань . да и ты добудеши и мы”⁶¹. У цьому літописному повідомленні про два походи київського князя Ігоря в землі Древлянського племінного князівства йшлося про успішний збір з його мешканців данини і невдалу спробу провести полюддя⁶², від якого, як бачимо, залежала спроможність князя забезпечувати свою дружину. У словах воїнів Ігоря відобразилося розуміння ними факту передачі Улицької землі та права на полюддя-збір (чи полюддя-податок) у ній варязькому полководцеві. Повідомлення першого Новгородського літопису⁶³, однак, дало підстави дослідникам розглядати пожалування князя Свенельду в контексті інституту

⁵⁹ *Войтович Л.* Княжа доба на Русі... С. 211.

⁶⁰ *Блок М.* Феодальное общество / Пер. с франц. М. Ю. Кожевниковой. Москва, 2003. С. 74.

⁶¹ ПСРЛ. Т. 1. Стб. 54–55; Т. 2. Стб. 42–43. Цей фрагмент подано: в Устюжському літописі – “Рекоша боляре Игореві: “Княже, отроцы Свинделовы изоделились суть конни и оружи всякими, доспехом и порты полны. А мы нази и ни конни, и ни оружны. Поиди, княже, с нами в землю Древлянскую, и ты и мы дабудем,” (Там же. Т. 37. С. 19, 58); у Літописці Переяславля Суздальського – “Рѣша дружина Игореві: лю^а Свѣндиди доволни всемъ, а мы оу теба нази” (Літописець Переяславля-Суздальського... С. 10).

⁶² *Зубашевський Н.* Про місце інститутів данництва і полюддя в переказі про останній похід Ігоря за древлянською даниною // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич, 2006. Вип. X. С. 98.

⁶³ “Игорь же съдыше в Киевѣ княжа, и воюя на Древяны и на Угличѣ. И бѣ у него воевода, именовъ Свѣнделдъ; и примучи Угличѣ, възложи на ня дань, и вдасть Свѣнделду. И не вдадешется единъ град, именовъ Пересѣчень; и съде около его три лѣта, и едва взя. И бѣша съдыше Угличѣ по Днѣпру вънизъ, и посемъ придоша межи Бѣгъ и Днѣстръ, и сѣдоша тамо. И дасть же дань деревъскую Свѣнделду, и имаша по чернѣ кунѣ от дыма. И рѣша дружина Игоревѣ: “се даль еси единому мужевѣ много”. Посем скажемъ въ преключившихся лѣтех сих. [...] В лѣто 6448 [940]. В се лѣто яшася Уличи по дань Игорю, и Пересѣчень взят бысть. В се же лѣто дасть дань на них Свѣнделду. [...] В лѣто 6450 [942]. Въдасть дань деревъскую Свѣнделду тому же” (ПСРЛ. Т. 3. С. 109–110).

данництва⁶⁴, проте, на наше переконання, є підстави трактувати його крізь призму інституту руського полюддя. По-перше, як вже згадувалося, руські книжники через язичницько-ритуальний характер полюддя не вживають цей термін до XII ст. По-друге, в 37-й главі трактату “Про управління імперією” Костянтина VII Багрянородного землі уличів названо – поряд із землями древлян (їх вже було включено в систему полюддя руських князів, відповідно до 9-ї глави трактату, і реформи княгині Ольги їх також заторкнули) – як місцевості, що платили Русі трибут (“підплатіжні”)⁶⁵. Обране василевсом ромеїв (або його інформаторами чи, можливо, чиновниками дромосу) окреслення наочно ілюструє характер їх “податкової” залежності від Києва. Запропонована інтерпретація джерельної інформації дозволяє припускати, що цілеспрямовані спроби змінити систему руського полюддя були розпочаті ще князем Олегом, задовго до князювання Ольги, але саме останній вдалося успішно реалізувати реформу, яка в підсумку призвела до становлення й розвитку нової системи оподаткування.

Таким чином, результати дослідження можна звести до наступних висновків. Цілеспрямовані зміни в структурі й функціях системи руського полюддя з метою створення на його базі функціонуючої податкової системи були пов’язані з проведенням і наслідками реформ руської княгині Ольги. Необхідність реформування обумовили потреби держави на стадії її формування, а на їх характер мали свій вплив жіноча стать княгині та її прохристиянські симпатії. Реформи поклали початок зародженню прошарку служилих людей – тіунів, які склали основу князівської адміністрації в Ранньому середньовіччі. Хоча спроби нормувати полюддя, порушити окремі константи його ритуально-сакральних аспектів (випадки призначення осіб, відповідальних за його збір, або пожалування кормлінь наближеним до князя людям, що позбавляло полюддя змісту добровільного дару-приношення) здійснювалися в процесі формування державної території київськими князями Олегом та Ігорем, попередниками Ольги, проте завершення цих процесів було здійснене саме завдяки енергії та радикалізму останньої. Відтак в іншу площину перейшов ритуальний зв’язок правителя з підданими, змінилася модель взаємодії “князь – соціум” у Руській державі. Зрозуміло, що при наявному стані джерел наші інтерпретації та припущення залишаються дискусійними, вказують на відкритий характер даних питань і необхідність подальших аналітико-синтетичних досліджень.

⁶⁴ Соловьев С. М. Сочинения. Кн. I. С. 143; Мавродин В. В. Социально-политический строй. С. 14; Фроянов И. Я. Рабство и данничество... С. 378. Дещо відмінні інтерпретації належать М. Свердлову, який, чітко не розмежовуючи інститутів данництва і полюддя, вважає: “під час полюддя Свенельд і його дружина “кормилися” в землі уличів, але податі, що збиралися, він залишав у себе. Вони були засобом матеріального забезпечення знатного за соціально-політичним статусом Свенельда за службу князю” (Свердлов М. Б. Домонгольская Русь... С. 172).

⁶⁵ Константин Багрянородный. Об управлении империей. С. 156–157; Constantinus Porphyrogenitus. De thematibus et de administrando imperio. P. 166; Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio. P. 168.

**EVOLUTION OF THE EARLY STATE PERSONAL CONTRIBUTION
(POLYUDDYA) INSTITUTION IN REFORMATORY PERIOD OF
PRINCESS OLGA: INTERPRETATION OF CRONICLE ENTRIES**

Nazar ZUBASHEVS'KYI

The Ivan Franko National University of Lviv,
the Chair of the Medieval History and Byzantine Studies
1 Universytetska str., Lviv 79000, Ukraine

Evolutionary and, at the same time, purposeful systemic changes undergone during mid-Xth century by an early-state personal contribution (polyuddya) institution in Kyivan Rus' that led to the formation of a functioning tax system, were closely coupled with the set of reforms conducted by the Rus' Princess Olga. The latter formed the grounds for the emerging of a service-people (tiuns) stratum that were instrumental in the principality administration in the Early Middle Ages. Despite the fact that the attempts to standardize the procedures and principles of personal contributions in the process of state territory formation initiated by Kyiv Princes Oleg and Igor, Olga predecessors, the final transformation of this institution took place thanks to the energy and radicalism of the Princess. As a result, a ritual link between the master and the subjects as symbolized by the institution of personal contributions (polyuddya) – a voluntary gift-offering – moved to another level within the relational model of “prince / power – individual / society” in the mid-Xth century Rus'.

Key words: Rus' of the mid-Xth century, Princess Olga, “polyuddya” (personal contribution), tribute, order, “pogost”.

**ЭВОЛЮЦИЯ РАННЕГОСУДАРСТВЕННОГО ИНСТИТУТА
РУССКОГО ПОЛЮДЬЯ В ПЕРИОД РЕФОРМ КНЯГИНИ ОЛЬГИ:
ТРАКТОВКА ЛЕТОПИСНЫХ СООБЩЕНИЙ**

Назарій ЗУБАШЕВСЬКИЙ

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра історії середніх віків і візантиністики
ул. Университетская 1, Львов 79000, Украина

Эволюционные и одновременно целенаправленные системные изменения, которые претерпел раннегосударственный институт полюдья Руси в середине X в. и которые привели к формированию функционирующей налоговой системы, были связаны с проведением реформ русской княгини Ольги. Последние положили начало зарождению прослойки служилых людей – тиунов, которые составили основу княжеской администрации в Раннем средневековье. Хотя попытки нормировать полюдье осуществлялись в процессе формирования государственной территории киевскими князьями Олегом и Игорем, предшественниками Ольги, окончательная трансформация

ЕВОЛЮЦІЯ РАННЬОДЕРЖАВНОГО ІНСТИТУТУ РУСЬКОГО ПОЛЮДДЯ

этого института состоялась именно благодаря энергии и радикализму княгини. В результате ритуальная связь правителя с подданными, которую символизировало полюдье – добровольный дар-приношение, перешла в иную плоскость в рамках модели взаимодействия “князь / власть – индивид / социум” в Русском государстве середины X в.

Ключевые слова: Русь середины X в., княгиня Ольга, полюдье, дань, устав, погост.

Стаття надійшла до редколегії 21.12.2008

Прийнята до друку 09.11.2010

